

ĐORĐE RADIĆ (1839–1922) PRVI SRBIN KOJI JE STEKAO DOKTORAT IZ POLJOPRIVREDE

Mirjana Savić¹

Izvod: Dr Đorđe Radić, jedan od najobrazovanijih Srba 19. veka, utemeljio je naučnu i obrazovnu literaturu u oblasti poljoprivrede, osnovao je tri poljoprivredne škole, na više načina unapredivši agronomiju u Srbiji i Crnoj Gori. Bio je izuzetan stručnjak koji je poznao poljoprivredne prilike u Srbiji, ali i u najrazvijenijim evropskim zemljama. U pisanju se oslanjao na dela uglavnom nemačkih agronoma, uspevši da napiše oko 50 stručnih knjiga i udžbenika, koji su služili i za obrazovanje učenika osnovnih i stručnih škola i kao priručnici poljoprivrednicima. Cilj rada je da se kroz biografiju Đorđa Radića predstavi sveobuhvatnost njegovog profesionalnog, naučnog i društvenog stvaralaštva i značaja. Kao prvi Srbin doktor nauka bio je začetnik mnogih grana agronomije u Srbiji. Rezultati njegovih istraživanja i angažovanja vidljivi su i danas, u nauci i prosveti. U radu, podeljenom na četiri celine, prikazani su Radićeva biografija, doprinos razvoju prosvete, uticaj na urbanizaciju Kraljeva i spisak objavljenih knjiga.

Ključne reči: ratarstvo, stočarstvo, voćarstvo, Ratarska škola, Kraljevo, Srpsko poljoprivredno društvo.

Uvod

Pre pojave Đorđa Radića, u Vojvodini je o temama iz poljoprivrede pisano samo u *Letopisu Matice srpske* 1833. gde je objavljen članak „Različiti plugovi“ i 1846. kada je Matica srpska u 2.000 primeraka štampala delo *Baštovan* sveštenika Pavela Bibića, koje je brzo rasprodato (Радић, 2009: 192). U Srbiji su 1830. godine u *Srpskim novinama* u nastavcima izlazile pouke za zemljoradnike. Od 1847. do 1848. godine Atanasije Nikolić, direktor Kragujevačkog liceja, izdavao je *Čiča Srećkov list za srpskog zemljodelca*. (Гарић Петровић, 2016: 94) U Srbiji je tokom 19. veka dominiralo seosko stanovništvo, koje je 1834. činilo 93,15% od ukupnog broja stanovnika. Četiri decenije kasnije, 1874. seosko stanovništvo čini 89,74%. Dolazi do ubrzanog krčenja do tada nekultivisanog zemljišta, velike plodnosti. Smatralo se da jedan težački dan donese Srbiji veći prinos nego šest dana u evropskim zemljama. Godine 1867. od obrađenog zemljišta 75,03% činile su njive, 16,21% livade, 4,58% voćnjaci, 2,88% vinogradi i 1,29% bašte (Миљковић Катић, 2014: 19, 73, 101). U ratarstvu je sredinom 19. veka bila najzastupljenija proizvodnja kukuruza, zatim pšenice i drugih žitarica, dok industrijskog i krmnog bilja nije bilo. Izuzetno povoljni prirodni uslovi uslovlili su razvoj voćarstva, vinogradarstva i svilarstva. Savremene poljoprivredne mehanizacije nije bilo, korišćena su primitivna oruđa za obradu zemlje (drveno ralo, drveni i kasnije gvozdeni plug, kosa, motika i sl). Primitivna poljoprivredna proizvodnja, sa ogomnim potencijalom u zemljištvu i ljudstvu, vapila je za modernizacijom, tako da je prvi srpski doktor poljoprivrednih nauka došavši u Srbiju, dobio jedno nepregledno polje delovanja,

¹Narodni muzej Kraljevo, Trg Svetog Save 2, Kraljevo, Srbija (e-mail: mirjana.savic@nmkv.rs)

skopčano sa velikom odgovornošću. Zahvaljujući njegovom predanom angažovanju, racionalnom pristupu, revolucionarnim idejama i velikoj stručnosti, Srbija je, krajem 19. veka, u razvoju pojedinih agrarnih grana po prvi put stala rame uz rame sa do tada nemerljivom agrarnom kulturom Evrope (Дробац, 2015).

Biografija dr Đorđa Radića

Đorđe Radić je rođen 22. aprila 1839. godine u porodici pravoslavnog sveštenika Jovana Radića, koji je službovao u Velikom Bečkereku (Zrenjaninu). Osnovnu školu učio je u rodnom mestu, a gimnaziju u Oravici, Karlovcima i Vinkovcima.

Dr Đorđe Radić (1839-1922)

Poljoprivredne nauke studirao je u Kolčavci kod Praga, gde je 1859. položio veliki poljoprivredni ispit sa ocenom „odličan u svakom pravcu“. Na poziv kneza Karla Švarcenberga, odlazi na praksu i upoznavanje privredne organizacije na kneževu imanje u Češku, jednu od poljoprivredno najrazvijenijih zemalja Evrope. Po kneževoj preporuci, usavršavanje nastavlja na imanju češkog grofa Tuna u Kadenu i velikog vojvode Albrehta u Požunskoj županiji. U Suboticu, gde mu je otac premešten za paroha, dolazi u januaru 1861. godine i u martu izdaje svoju prvu knjigu sa naslovom *Plug od postanka njegovog do danas*. Boravio je kratko vreme na imanju grofa Čekonića u Žomolju, poznatom po ergeli rasnih konja. Obišavši Banat, Srem i Bačku, dolazi u Novi Sad i 1862. godine pokreće *Seljak- ilustrovani list za polje, baštu i kuću*, uz materijalnu pomoć vladike bačkog Platona Atanackovića i velikog župana Svetozara Kuševića. To je bio prvi list namenjen Srbima i Bunjevcima, koji postaje veoma tražen, tako da je od 1863. godine časopis imao uvećan format i šestomesečne kolorisane priloge. Iste godine, u jednom od priloga, prvi put je preporučio grožđe muskatni hamburg, koje se od tada počinje uzgajati i kod nas. Vladika Platon Atanacković nastavlja da finasira Radićeva stručna putovanja i

štampanje njegovih knjiga. Izvesno vreme je pohađao čuvenu akademiju u Hohenhajmu, kod Štutgarta. Na Bečkom univerzitetu je 1864. godine položio profesorski ispit „iz prirodnih nauka i jestastvenice“. Imajući za cilj proučavanje ratarstva, voćarstva, vinogradarstva, podrumarstva, plemenitih pasmina goveda i živinarstva, od 1862. do 1868. godine je nekoliko puta obišao najrazvijenije evropske zemlje, oblasti današnje Austrije, Švajcarske, Francuske i Nemačke, Holandije i Belgije. Tokom boravka u Novom Sadu, Đorđe Radić je pristupio kolu angažovanih mladih intelektualaca, na čelu sa Svetozarom Miletićem, koji su učestvovali u stvaranju jakog srpskog centra. Bio je jedan od prvih članova i kontrolor Književnog odeljenja Maticе srpske po preseljenju u Novi Sad 1864, kao i počasni član Srpskog narodnog pozorišta 1865. godine (Радић, 2009: 197). Odlučivši da primeni u zemljama zapadne i centralne Evrope stečena znanja i iskustva, u Novom Sadu je 1863. formirao ogledno dobro sa svilenim bubama, domaćim i stranim biljkama i moderan pčelinjak. Zajedno sa doktorom Jos. Vajsom, oformio je i živinarnik od živine poslate, zauzimanjem carskog dvorskog savetnika, iz dvorca Šenbrun. Proizvode sa oglednog dobra slao je na izložbe u inostranstvo i dobijao nagrade. Kraljevsko mađarsko ministarstvo za zemljoradnju dodelilo mu je priznanja za oglede sa svilenim bubama (data su mu jajašca svilene bube da jedne hrani pajasevinom, a druge hrastvim lišćem). Zadovoljni rezultatima koje je postigao (pajasenove svilene bube imale su „kestenjaste čaure“, a bube hranjene hrastovim lišćem zelene), dodelili su mu Pohvalnicu 1863. godine. Za prvi uzgojen pamuk u Mađarskoj i za nabavku novih sorti krompira i kukuruza direktno iz Amerike, nagrađen je 1868. godine. Uporedo je radio kao profesor u novosadskoj gimnaziji od 1864. do 1869. godine (Радић, 1911). Tokom boravka u Erfurtu 1864. godine zbog proučavanja „naprednijeg, umetničkog“ povrtarstva i cvečarstva, bio je pozvan za člana Ocenjivačkog suda na izložbi cveća i povrća u Goti i izabran za redovnog člana Gotskog i Erfurtskog gradinarskog (baštovanskog) društva. Putujući i istražujući, Radić je stvorio izuzetno bogatu i vrednu zbirku „prirodnih i ekonomskih stvari“, koja je brojala 568 predmeta: 104 sorte pšenice u klasu, pet pireva, osam raži, 16 ječma, 18 ovsu, jednu vrstu pirinča u metlici, jednu vrstu pamuka u čauri, 23 vrsta grahama,¹ 17 pasulja, 18 kukuruza u klipovima, 25 poljoprivrednih mašina i baštovanskog alata, 82 vrste jaja naših i stranih ptica (među kojima i četiri gnezda kolibrija) 39 vrsta morskih školjki, 71 vrsta puževa, 27 vrsta korala - od kojih 16 veoma retkih, 122 komada minerala, ruda i dragog kamenja, od kojih 48 veoma retkih i nekoliko prepariranih ptica (Радић, 1867). Izložba Radićeve zbirke humanitarnog karaktera, bila je priređena u Srpskoj čitaonici u Novom Sadu od 10. marta do 11. februara 1867. Knez Mihailo Obrenović, budno je pratio njegov rad i 1865. godine ga poziva da doputuje u Srbiju i obiđe Beogradski, Smederevski i Kragujevački okrug i da donese čaure svilene bube. Tokom 1866. godine Radić obilazi srednju Nemačku, istražujući školski sistem i poljoprivredu. Godine 1867. postaje prvi Srbin koji je doktorirao na poljoprivredi, stekavši „doktorat filozofije sa poljoprivrednom raspravom“.² Iste godine kada je doktorirao, objavljuje knjigu *Voda pri gazdovanju*, posvećenu knezu Mihailu Obrenoviću, koju je

¹ Mahunarke, porodica Fabaceae.

² U svom autobiografskom delu *Moja pedesetogodišnjica književnog i kulturnog rada na unapređenju srpske poljske privrede 1861-1911* (1911) dr Đorđe Radić ne pominje na kojem je univerzitetu doktorirao. Akademik Jovan Belić, navodi da je Radić doktorirao na berlinskom univerzitetu, dok akademici Milorad Pavićević i Ljubo Mijušević pominju bečki univerzitet.

Matica srpska po raspisanom konkursu nagradila sa 200 forinti, a knez Mihailo je za štampanje darovao još stotinu dukata. Po kneževom nalogu, Radić prisustvuje Pariskoj svetskoj izložbi 1867. Nastavlja da obilazi Francusku, Belgiju i Holandiju radi istraživanja živinarstva, cvečarstva, stočarstva, vinogradarstva, podrumarstva, proizvodnje sira i donošenja na priplod u Topčider nekoliko probranih rasa kokošaka i gusaka. Godine 1868. izdao je knjigu o pamuku, baziranu na oglecima na novosadskom oglednom polju o sedam vrsta pamuka, gde otkriva da je za područje Mađarske “najbolji misirski i američki”. Naredne godine, biskup J. J Štrosmajer finansira štampanje Radićeve knjige *Domaći živinarski lekar*. Naime, u poljoprivrednoj školi u Kolčavici, Radiću je marveno lekarstvo predavao profesor praškog univerziteta dr Strupi, jedan od najpriznatijih stručnjaka u toj oblasti (Радић, 1911). U Srbiju prelazi 1869. godine, na poziv dr Milovana Spasića, jednog od osnivača Društva za poljsku privredu (Srpskog poljoprivrednog društva), „sećajući se i ranije izjavljene želje kneza Mihaila, tom se pozivu kao rodoljub rado odazvao...jer ga je srpsko osećanje vuklo u Srbiju“ (Радић, 1911). Upoznat sa agronomijom u najrazvijenijim evropskim zemljama, došao je u Srbiju gde je zatekao potpuno zaostalu poljoprivredu. Postavljen je za prvog sekretara Društva za poljsku privredu i urednika časopisa *Težak*, koji je Društvo izdavalo. Održao je nekoliko predavanja na Velikoj školi u Beogradu i u Šapcu, nastavivši da piše knjige, priručnike, udžbenike i članke iz različitih oblasti poljoprivrede. Zahvaljujući njemu, u Srbiju su uvežene prve vršalice, gvozdeni Burgovi plugovi i brojne druge poljoprivredne mašine. Zaslužan je za introdukciju različitih sorti biljaka koje su se kasnije proširile u proizvodnji, za uvođenje plemenitijih rasa stoke, posebno goveda, ovaca i živine, radio je na ukrštanju autohtonih vrsta sa stranim, izradio je *Atlas gajenih biljaka Srbije*, kontinuirano prenosio naučne i stručne rezultate u praksu itd (Павићевић, Мијушковић, 2000: 20-23). Nemerljivi su njegov prosvetno-pedagoški značaj u školstvu i pionirska uloga u utemeljenju do tada zapostavljene naučne oblasti. Bio je osnivač, upravnik i profesor stručnih škola i autor udžbenika iz najrazličitijih oblasti poljoprivrede. Bio je angažovan kao profesor Zemljodjelsko-šumarske škole u Požarevcu 1872. godine, i kao prvi upravnik i profesor Zemljodjelske škole u Danilovgradu 1875-1878. godine i Ratarske škole u Kraljevu 1882-1897. godine. Pokrenuo je 1890. poljoprivredni časopis *Domaćin: ilustrovani list za celokupnu poljsku privredu i kućevne potrebe* koji je izlazio do 1891. godine. Organizovao je prvu Zemaljsku poljoprivrednu izložbu 1870. u Kragujevcu, kada donosi prvi put u Srbiju dva gvozdена pluga i dve stočne vršalice. Organizator je druge Zemaljske poljoprivredne izložbe u Topčideru 1871. godine, koja je bila veoma posećena i Prve zemaljske živinarske izložbe 1905. godine u Beogradu. Objavio je oko pedeset knjiga iz agronomije, približno 560 radova u časopisima, od čega 490 radova u *Težaku* i 31 tekst u kalendarima (Павићевић, Мијушковић, 2000: 46-47). Povodom pedesetogodišnjice od izdavanja prve knjige, Srpsko poljoprivredno društvo posvetilo mu je čitav broj *Težaka* 25. marta 1911. Neprocenjiva je Radićeva zasluga u oblasti jezika i lingvistike, jer je u cilju približavanja agronomije poljoprivrednicima, teško prevodive pojmove, uspevao da prilagodi srpskom jeziku, učinivši ih razumljivim slabo pismenom stanovništvu (*Težak*, 1911). Bio je redovan član Srpskog učenog društva od 1870, počasn član Kraljevsko-srpske akademije nauka od 1892. godine i redovan, dopisni ili počasn član 117 naučnih i kulturnih društava, od kojih 64 evropskih i tri američka. Dobio je 14 ordena od srpskih i stranih vladara, kao i brojna priznanja za rad od brojnih naučnih

ustanova. Pripada grupi prvih selekcionara i smatra se začetnikom hibridizacije kukuruza. Radio je na selekciji jagoda, stvorivši dve nove sorte, Kraljica Natalija i Kraljica Draga. Govorio je srpski, mađarski, češki (na tom jeziku je studirao), nemački (na tom jeziku je doktorirao), rumunski i francuski, služio se i literaturom na ruskom, engleskom i italijanskom i bio poznavalac starogrčkog i latinskog jezika. Sa suprugom Jelenom imao je ćerku Danicu i sina Zvezdana, koji je kao dvadesetogodišnjak preminuo 1896. Bio je kum Josifu Maržiku, prvom školskom lekaru Ratarske škole u Kraljevu, poreklom iz Češke. Nakon što je gotovo polovinu života proveo u Kraljevu, gde je i dosegao svoj profesionalni zenit, tokom jedne od redovnih šetnji ulicama grada, preminuo je od infarkta 11. oktobra 1922. Sahranjen je u Kraljevu, pored sina.

Akademici, ugledni stručnjaci i profesori i danas ističu njegov neprocenljiv značaj za razvoj agronomije u Srbiji. Jovan Belić, član Srpske akademije nauka i umetnosti, nazvao je Đorđa Radića „prosvetiteljem srpskog sela“ koji je bio „za to doba najobrazovaniji čovek u domenu poljoprivrede, u pravom smislu reči kompletna ličnost, osposobljena kako za naučni, tako isto i za stručni, popularno-propagandni, nastavnički, organizatorski i uređivački rad“. Ljubo Pavićević i Milorad Mijušković, članovi Crnogorske akademije nauka i umetnosti, autori monografije o Đorđu Radiću, nazivaju ga „predvodnikom u borbi za osavremenjivanje poljoprivrede, utemeljivačem poljoprivrednog školstva i neumornim spisateljem u oblasti kojoj je posvetio čitav svoj život“. Gradska biblioteka *Karlo Bijelicki* u Somboru je 2009. i 2011. godine izdala reprinte Radićevih dela *Gajenje poljskih useva: sa 105 drvoreza* iz 1870, koje je priredio Branko Jokić i *Povrtarstvo za školu i narod* iz 1878. godine. Dr Žarko M. Ilin, profesor na Poljoprivrednom fakultetu u Novom Sadu, u *Prikazu dela dr Đorđa Radića Povrtarstvo za školu i narod* 2011. godine, toplo preporučuje „ovaj udžbenik đacima i studentima svih bioloških studijskih programa, posebno studentima studentskog programa organska proizvodnja, ali i naučnoj i stručnoj javnosti“. Mr Gordana Forgić, Poljoprivredna stručna služba Sombor, za isto delo ističe da je „izvor mnogih informacija koje se odnose na zaštitu bilja“ (Радић, 2011). U nemačkom časopisu *Landwirtschaftliches wochenblatt* 6. juna 1907. za Đorđa Radića piše: „Srpska poljoprivredna literatura, koja je još u povelju, može sa nacionalnim ponosom da ukaže na Đorđa Radića“ (Павићевић, Мијушковић, 2000: 63).

Radićev doprinos razvoju prosvete

Prva niža poljoprivredna škola u Srbiji radila je u Topčideru 1853-1859. godine. Prva srednja poljoprivredna Zemljodelsko-šumarska škola otvorena je u Požarevcu 1870. godine. Na osnovu Zakona o nižim školama za poljsku privredu iz 1882. godine, osnovane su niže poljoprivredne škole u Kraljevu 1882, Bukovu 1891. i Šapcu 1906. godine (Гарић Петровић, 2016: 96). Radić je, po nalogu kneza Mihaila Obrenovića, uradio nacrt za obnavljanje rada Zemljodelske škole u Topčideru po savremenim načelima, ali taj nacrt nije realizovan zbog protivljenja Koste Cukuća, ministra finansija. Po dolasku u Srbiju, učestvuje u osnivanju i postaje profesor Zemljodelsko-šumarske škole u Požarevcu 1872. godine. Njegova uloga u Požarevcu bila je kompleksna, jer su ga vlasti uputile da obiđe Požarevački okrug i napiše izveštaj o stanju poljoprivrede, što je on i učinio 1874. godine napisavši i preporuke o unapređenju poljoprivrede (Радић, 1874). Za učenike u Crnoj Gori i srpske učenike stručnih i narodnih (osnovnih) škola u Vojvodini i

Srbiji napisao je nekoliko udžbenika i čitanki, koje su imale više ponovljenih izdanja tokom narednih decenija. Na poziv knjaza Nikole, 1875. godine postavlja temelje poljoprivrednom obrazovanju u Crnoj Gori, kao osnivač i prvi upravnik Zemljodolske škole u Danilovgradu, čiju je tradiciju nastavila škola u Baru. Na molbu školskog nadzornika Milana Kostića, dr Đorđe Radić uputio je crnogorskim učiteljima dvadeset vrsta semena za razne zeleni i povrće, sa uputstvom kako treba praviti rasadnik. Za upis u ovu školu prijavio se veći broj kandidata, ali zbog ograničenosti smještaja i nastave primljeno je svega osamnaest učenika (dvanaest kao državni stipendisti i šest koji su se školovali o svom trošku). Upravitelj škole Radić je izradio plan i program škole. Nastava je izvođena iz svilarstva, voćarstva i ratarstva. Nabavljena su najpotrebnija oruđa i knjige, a u blizini škole postojale su ogledne parcele za praktičnu obuku. U listu *Glas Crnogoraca* iz 1875. godine stoji „Bilježimo rado da je iz ove bašte na razne strane naše zemlje preko 60.000 struka zelja rasađeno, to nam ujedno pokazuje, koliko je za kratko vrijeme u školskoj bašti rađeno, a s koliko se gotovošću narod koristio ovom zgodnom prilikom“ (Lekić, 2013: 337-340). Tokom rata Crne Gore sa Turskom, premešten je na Cetinje, gde je napisao knjigu *Povrtarstvo za školu i narod*, objavljenu 1878. godine u Pančevu, za koju mu je Matica srpska uručila novčanu nagradu. Knjaz Nikola mu, u znak zahvalnosti za sve što je uradio, dodeljuje čin plemenskog kapetana. Vrativši se u Požarevac 1878. godine, Radić nastavlja da radi kao profesor, da izdaje list *Seljak* i piše stručne knjige. U Kraljevu je, ukazom kralja Milana, otvorena Ratarska škola 1882, na čijem čelu je postavljen dr Đorđe Radić. Koliki značaj je dat ovoj školi, ilustruje podatak da je Ministarstvo finansija Kraljevine Srbije, u čijoj nadležnosti je bila poljoprivreda, uputilo dr Đorđa Radića 1882. godine na desetodnevni boravak u Medling i Hicing kod Beča, da prouči rad tamošnjih ratarskih škola, ne bi li u novoosnovanoj školi primenio najsavremenije principe nastave. Škola za ratarstvo u Kraljevu okupila je profesore i nasledila zbirke, učila i poljoprivredne mašine iz požarevačke škole. Tokom niza godina predstavljala je svojevrsni rasadnik poljoprivrednih stručnjaka u Srbiji toga doba i bila centar za obuku (kurseve) prosvetnih radnika u domenu poljoprivrede. Nastava je obavljana u kabinetima (mineraloški, zoološki i botanički, mernički, ratarsko-gradinarski, šumarski, voćarski i stočarsko-mlekarski) a škola je imala i biblioteku sa čitaonicom koja je do 1912. godine imala fond od 1.302 bibliotečkih jedinica. U neposrednoj okolini škole zasađena je vinova loza, postojao je pčelinjak, staklenik, čak i botanička bašta. U okviru škole je 1890. godine otpočela sa radom i meteorološka stanica. Škola je raspolagala sa nešto više od 12 ha zemlje, podeljene na 15 parcela, na kojima se gajilo povrće, duvan, pamuk, detelina, konoplja, začinske biljke itd (Јовановић, Михајловић, 1983). Zaslužan je za brojne obrazovno-vaspitne inovacije u kraljevačkoj školi: uveo je pisanje godišnjih izveštaja o radu, školskog lekara, dužnost redarstva među učenicima, stručne ekskurzije, uspostavljanje dualnog sistema obrazovanja, isticao je značaj telesnog razvoja i vežbanja, kao i značaj higijene. Vodio je na Zemaljsku izložbu u Budimpešti 1885. prvu generaciju maturanata, a naredne generacije učenika su išle na stručne ekskurzije širom Srbije. Za potrebe Škole, nabavio je tegleću i priplodnu stoku i dobijenim priplodom, juncima bernske rase, nagrađivao odlične učenike. U oglasu datom u *Srpskim novinama* u avgustu 1883. godine, dr Đorđe Radić nabraja šta sve može da se nađe u kraljevačkoj Ratarskoj školi: „Koga god interesuje napredno ratarstvo i povrtarstvo, a ima prilike da dođe ovamo u Kraljevo, to ga ovim učtivo pozivamo, da izvoli pohoditi Ratarsku školu da se o radu i

napretku ovog mlađanog zemaljskog zavoda lično uveri. Sad su baš u najlepšem stanju kukuruzi: Čingkvantin, pignjoleto, američanski beli i žuti, konjski zub, beli i crveni kralj Filip i druge neke nove sorte američanskog kukuruza, od kojih je uprava škole dobila seme neposredno iz Amerike; konoplje; domaće, kineske i talijanske, duvan: Jenidže, Virdžinski, Havana; Smirna, Manila i Brazilijanski (u ovoga je lišće preko 80 cm dugačko i do 60 cm široko); krompir u 21 sorti; misirsko proso (o kom je bilo govora u *Težaku*), Šećersirak, talijansko proso, sve za izranu stoke; cvekle (repe) za stoku u raznim sortama; pasulja oko 40 sorata; dinja u 4–9 sorata, koje su sad baš otpočele da sazrevaju; jedna divotna kolekcija najboljih evropskih, američanskih i azijskih sorata, koje u našim prilikama (kao što se na licu mesta uveriti može) potpuno sazreti mogu, a ivanrednog su mesa i ukusa. Paradajza u raznim bojama i oblicima; patlidžana crnih, modrih, modrih, belih, žutih i trakastih; bundeva za jelo i izranu stoke, u raznim bojama i oblicima; ima ih sad već do 40 kilograma teških, a još će da rastu. Uprava će docnije prirediti jedan skroman izlog svojih ovogodišnjih proizvoda, koje ovde ne može sad sve pobrojati, a obznaniće to u svoje vreme. Osim poljskih useva, ima posetilac da se upozna s raznim prostijim a za naše domaće korisnim mašinama i alatom; ima da vidi za obučavanje svojih pitomaca potpunice snabdevenu zbirku za pojedine, zakonom određene, predmete; dalje nalaze se pri zavodu krasna švajcarska goveda i svilorune ovce (Маржик, 2015: 212-213). Sreten L. Popović, predsednik Srpskog poljoprivrednog društva, je 1886. godine došao u Kraljevo, po nalogu Čedomilja Mijatovića, ministra finansija i vršioca dužnost ministra narodne privrede, jer je čuo pritužbe o radu Ratarske škole i o radu upravnika Radića. Tokom nenajavljene posete školi, prisustvovala je ispitu učenika, organizovanom za tu priliku. Impresioniran radom škole, na 22 strane izveštaja detaljno opisuje svoju posetu i tok petočasnog praktičnog i teoretskog ispitivanja učenika, gde pored ostalog kaže: „Ja bi ovu školu još i tako uredio da u nju izvesno neko vreme dolaze i učitelji mlađi seoskih škola te da se popravljaju oni koji su nešto učili iz poljoprivrednih nauka, a oni koji nisu nikako učili da slušaju predavanja iz najnužnih poljoprivrednih nauka. Ne bi zgoreg bilo kad bi bila i periodična predavanja seoskim sinovima o voćarstvu, vinogradarstvu itd. Kao što takovih periodičnih kurseva ima u Nemačkoj...Na završetku moga izvešća o školi Kraljevačkoj ja sam g. Ministre poniznog mišljenja da bi na ispitu trebalo naročito i preko vlasti pozvati otmenije građane i gazde iz više krajeva, da svojim očima vide i ušima čuju, šta se u ovoj školi predaje i čime se daci bave, i onda će prestati svaka povika, došaktavanja i povika na ovu školu. Ovi pozivi na ispitu bili bi u isto vreme i od koristi za one, koji tim ispitima budu prisustvovali, jer bi tom prilikom o mnogome koje čemu, što nisu znali ni pojma imali čuli i bogme i podučili se.“ (Гарић Петровић, 2016). Zahvaljujući Đorđu Radiću, kraljevačka Ratarska škola postigla je izuzetan međunarodni uspeh 1885. godine, kada je na Svetskoj izložbi u Anversu osvojila četiri nagrade: jednu zlatnu medalju za pšenicu „i ostale strmine“ i tri srebrne medalje za vunu (ukrštajući svilorune „merino“ ovce sa domaćim „krivivirskim“ ovcama, dobio je nagrađenu vrstu ovaca), kukuruz, pasulj i „ostala variva“. Na Svetskoj izložbi u Parizu 1889. godine, škola je dobila zlatne medalje za oruđa za obradu (odelavanje) zemlje i izložena žita, kao i srebrne medalje za vosak, vunu, med, lan, konoplju, pasulj, grašak, sočivo i voće, suve šljive i kruške (Јовановић, Михајловић, 1983: 333). Od Ministarstva narodne privrede škola je 1897. godine dobila novu parnu vršalicu, tako da je do 1911. godine, posedovala jedanaest plugova, četiri drljače, dva valjka, ekstirpator, četiri sejalice, dva kombinovana

prašača i ogrtača, jedan prašač, žetalicu, kosačicu, ručnu vršalicu, parnu vršalicu, dva krunjača, vetrenjaču, četiri trijera, centrifugu itd (Гарић, Петровић, 2016: 99). Zbog svoje odanosti dinastiji Obrenović, Radić je bio meta političkih protivnika dvora i tri puta je penzionisan. Prvi put je poslat u penziju 1889. godine. Ponovo je postavljen za vršioca dužnosti 1892-1893. godine, zatim opet smenjen, da bi iznova bio imenovan za upravnika 1895-1897. godine, nakon čega treći i poslednji put odlazi u penziju. Iako u penziji, on nastavlja aktivno da radi, u više navrata kao honorarni profesor u Ratarskoj školi i kao profesor u Šumarskoj školi otvorenoj 1901. Takođe, nastavlja da piše knjige i članke i uređuje listove.

Uticaj Đorđa Radića na urbanizaciju Kraljeva

Otvaranje Ratarske škole u Kraljevu i profesionalni i lični ugled dr Đorđa Radića predstavljali su svojevrsni pokretač u razvoju varoši i šire okoline, ne samo sa aspekta prosvete i agronomije, već i u industrijskom, kulturološkom i donekle, vojnom pravcu, jer su učenici škole obučavani za rezervne oficire. Radićev uticaj, kako u stručnim krugovima, tako i na dvoru Obrenovića, posvećenost unapređenju Ratarske škole i izuzetne organizacione sposobnosti, ubrzali su prerastanja varoši u grad. Uporedo sa školom, u Kraljevu 1882. godine počinje sa radom prva Fabrika poljoprivrednih sprava i alata, čiji su vlasnici bili Srećko Vasić i Aksentije Bogdanović. Kada je zbog nesuglasica vlasnika, Fabrika prestala sa radom, Radić je određen da nadgleda stečaj, s tim da deo poljoprivrednih sprava i alata pripadne Ratarskoj školi (Перуничкић, 1966: 346, 348). Zajedno sa episkopom žičkim Savom Dečancem osnovao je Žičku poljoprivrednu podružinu 1891. godine, čime je direktno uticao na razvoj poljoprivrede u selima šire okoline Kraljeva (Тешак, 1892). Nastavnici Ratarske škole su držali predavanja, organizovali podučavanja, davali praktične savete seljanima, ustupali stručnu literaturu i časopise, uticali na unapređivanje stočarstva, povrtarstva, pčelarstva, podučavali zainteresovane uzgoju svilene bube, učenici su pomagali oko kalemljenja voća, organizovane su izložbe itd. U jednom istorijski teškom periodu, imao je ključnu ulogu u opstanku grada. Tokom Prvog svetskog rata, kada su Nemači ušli u Kraljevo 6. novembra 1915. godine, Radić je učestvovao u pregovorima, nakon što je ubijen nemački vojnik. S obzirom da je govorio nemački, pomogao je u pregovaranju sa nemačkim komandantom Augustom fon Makenzenom, i pozivajući se na Getea i nemačku kulturu, uticao na smanjenje tražene kontribucije sa 500.000 na 50.100 dinara, spasivši Kraljevo odmazde. Naredne godine, kontribucija je vraćena građanima. Umesto dotadašnjeg predsednika Jovice Stojkovića, 1916. godine dr Đorđe Radić postaje predsednik Opštine Kraljevske sve do okončanja Velikog rata (Арсић, 2006).

Đorđe Radić - autor stručne literature u oblasti agronomije

Pored svih aktivnosti Đorđa Radića na unapređenju poljoprivrede u Srbiji, svakako je najveći doprinos dao u nastanku stručne literature iz gotovo svih oblasti agronomije. Mnoge njegove knjige, naučno utemeljenog sadržaja, bogato ilustrovane i pisane vokabularom razumljivim i laicima i stručnjacima, doživele su ponovljena i dopunjena izdanja. Nemoguće je detaljno obraditi značaj svakog od tih dela, tako da će biti opisano

samo nekoliko. *Sve o kukuruzu* (1872) je prvo zaokruženo i ilustrovano delo o ovoj biljci na tlu Evrope posle 1620. godine, gde između ostalog navodi da je kukuruz u Srbiju stigao 1576., preko Grčke. Prema obliku zrna kukuruz je razvrstao u četiri grupe, opisavši 21 sortu, uz napomenu da u Španiji postoji 130 sorti i da se kontinuirano stvaraju nove. Inače, Radić je svrstan u začetnike hibridizacije kukuruza, jer se time bavio četiri godine pre Amerikanaca (Jovanović, Mihaelović, 1983). Njegovo trotomno delo *Nauka o zemljodjelstvu* spade u kapitalna izdanja u oblasti zemljoradnje. Za prvi deo udžbenika *Nauka o zemljodjelstvu: Opšte i posebno ratarstvo* (1879) od 187 strana i 197 slika u tekstu, recenziju su uradili Kosta Crnogorac i Čedomir A. Popović, a Ministarstvo unutrašnjih dela nagradilo je publikaciju sa sto cesarskih dukata (Pavićević, Mišićević, 2000: 55). Knjiga *Krompir* (1882), koju je nagradilo Društvo za poljsku privredu, sadrži njegova dvodecenijska iskustva sa opitima na oglednim poljima u Varaždinu, Požarevcu i Danilovgradu i u njoj je opisao 100 sorti krompira, odnosno 75 za ljudsku ishranu i 25 sorti za ishranu stoke (Radić, 1882). U okviru edicije *Praktične poljoprivredne pouke* Srpskog poljoprivrednog društva napisao je priručnike *O proizvodnji ranog povrća u toplim lejama: sa slikama* (1901) *O gajenju pivarskog ječma: sa slikama* (1904), *Gajenje živine: sa slikama* (1905) i knjigu *Đubre i đubrenje: sa slikama* (1907), u kojoj je uspeo na prijemljiv način da obradi jednu kompleksnu i zahtevnu temu. Iz Književnog fonda Zadužbine Ilije M. Kolarca finansirano je štampanje do danas, kako akademici Lj. Pavićević i M. Mišićević iznose, u mnogim segmentima neprevaziđenog dela Đorđa Radića *Poznavanje i nega cveća* (1895), sa nekoliko stotina ilustracija, latinskim nazivima cveća i spisikom korišćene literature (Pavićević, Mišićević, 2000: 42). Za knjigu *Naše otrovne zmije i biljke: sa gljivama* recenziju je napisao dr Milan Jovanović Batut (Radić, 1909). Dr Đorđe Radić je uređivao tri stručna časopisa *Seljak*, *Težak* i *Domaćin*. U poljoprivrednim listovima objavio je preko 560 članaka, u kalendarima 31. Najbrojniji su članci o voćarstvu i preradi voća 80, o povrtarstvu 65, o stočarstvu i mlekarstvu sa ishranom stoke 64, o zaštiti bilja 57 i drugi članci (Pavićević, Mišićević, 2000: 47). U nekrologu objavljenom u *Težaku* 1. aprila 1922. godine, izneto je da su ostala spremna za štampanje Radićeva dela: *Uzemljavanje i spremanje povrća za zimsku upotrebu*, *Naše domaće ptice u službi poljske privrede i štetočine na voću i povrću*, kojih nema u fondovima Narodne biblioteke Srbije, Biblioteke Matice srpske i Univerzitetske biblioteke „Svetozar Marković“.

1. *Plug od postanka njegovog do danas*, Novi Sad, 1861.
2. *Seljak: (nedeljni list za kuću, polje i baštu, sa ilustracijama)*, Novi Sad, 1862-1881.
3. *Vođa pri gazdovanju*, Novi Sad, 1864.
4. *Kulturni atlas Kraljevine Srbije: gde se koja vrsta kulturnih biljaka seje i na kojim površinama* (izvedeno na 36 karata u bojama, po zvaničnim podacima), nepoznata godina izdanja.
5. *Uputstvo k pravom poljodjelstvu: za narod srbski. Sveska prva, Razvijanje gazdovanja ili prošlost, sadašnjost i budućnost u ekonomiji*, Novi Sad, 1864.
6. *Uputstvo k pravom poljodjelstvu: Sveska druga, Priroda, sejanje i negovanje ekonomskog bilja*, Novi Sad, 1864.
7. *Uputstvo k pravom poljodjelstvu: s ilustracijama. Sveska treća, Priroda, sejanje i negovanje livadni trava*, Novi Sad, 1864.
8. *Vođa pri gazdovanju za narod srbski*, Novi Sad, 1867.
9. *Spisak u zbirci prof. Dra Đorđa Radića nalazećih se stvari*, Novi Sad, 1867.

10. *Pamuk, u botaničkom, trgovačkom i ekonomskom, obziru na osnovu sobstvenog iskustva*, Novi Sad, 1868.
11. *Težak: (društveni list)*, Beograd, 1869-1922.
12. *Domaći živinarski lekar*, Novi Sad, 1869.
13. *Gajenje poljskih useva*, Beograd, 1870.
14. *Izveštaj o prvom izlogu srpskih proizvoda koji je od 27.9 -1.10. u Kragujevcu držan*, Kragujevac, 1870.
15. *Gajenje pernate živine*, Beograd, 1871.
16. *Mala zemljodelska čitanka: za osnovne škole u Crnoj Gori*, Biograd, 1871.
17. *Sve o pšenici*, Beograd, 1871.
18. *Očjenje ili kalemljenje voćaka na spavajuće i ćerajuće oko*, Biograd, 1871.
19. *Sve o kukuruzu*, Beograd, 1872.
20. *Očjenje ili kalemljene s listom*, Beograd, 1872.
21. *Mala zemljodelska čitanka*, Pančevo, 1875.
22. *Mala zemljodelska čitanka (2.izd.)*, Pančevo, 1876.
23. *Očjenje ili kalemljene s listom*, Pančevo, 1876.
24. *Povrtarstvo za školu i narod*, 1878.
25. *Nauka o zemljodstvu.1. Ratarstvo opšte i posebno*, Beograd, 1879.
26. *Krompir*, Novi Sad, 1882.
27. *Jagoda*, Novi Sad, 1883.
28. *Očjenje ili kalemljene s listom*, Pančevo, 1884.
29. *Mala zemljodelska čitanka (3.izd.)*, Pančevo, 1885.
30. *Voćarstvo*, Sv. 1, Beograd.
31. *Voćarstvo*, Sv. 2, Beograd.¹
32. *Domaći živinarski lekar*, (2.izd.), Novi Sad, 1890.
33. *Voćarstvo za narod i školu*, Novi Sad, 1889.
34. *Nauka o zemljodstvu. 2. Livadarstvo*, Beograd, 1889.
35. *Domaćin: (ilustrovani list)*, Beograd, 1890 -1891.
36. *Nauka o zemljodstvu. 3. Gradinarstvo: sa slikama u tekstu*, Beograd, 1894.
37. *Poznavanje i nega cveća*, Beograd, 1895.
38. *Gajenje živine sa privrednog gledišta*, Beograd, 1900.
39. *Poljoprivredna čitanka: za seoske škole: sa slikama*, Beograd, 1900.
40. *Mala zemljodelska čitanka: za srpske narodne škole*, Pančevo, 1901.
41. *O proizvodnji ranog povrća u toplim lejama*, Beograd, 1901.
42. *O gajenju pivarskog ječma*, Beograd, 1904.
43. *Gajenje živine: sa slikama*, Beograd, 1905.
44. *Đubre i đubrenje: sa slikama*, Beograd, 1907.
45. *Naše otrovne zmije i biljke: sa gljivama*, Beograd, 1909.
46. *Voćarstvo*, Beograd, 1910.
47. *Poljoprivredna čitanka za IV razred Narodnih škola*, 4. prerađ. izd., Beograd, 1911.
48. *Moja pedesetogodišnjica književnoga i kulturnoga rada na unapređenju srpske poljske privrede*, Beograd, 1911.
49. *O proizvodnji ranog povrća u toplim, mlakim i hladnim lejama*, 2. izd, Beograd, 1913.

¹ Za publikacije 30 i 31 nisu originalno naznačene godine izdanja.

Materijal i metode rada

U istraživanju su korišćeni izvori prvog reda, koje čine knjige dr Đorđa Radića, digitalizovani časopisi *Seljak*, *Težak* i *Domaćin*, koje je uređivao i Istorijska zbirka - Arhivalije Narodnog muzeja u Kraljevu. U istraživanju su korišćene originalne ili skenirane knjige Đorđa Radića iz fondova školske biblioteke Poljoprivredno-hemijske škole Dr *Đorđe Radić* i gradskih biblioteka iz Zrenjanina, Sombora i Požarevca. Od velikog značaja za spoznaju važnosti dr Đorđa Radića u razvoju agronomije Srbije su savremna dela koja su mu posvećena, prevashodno od crnogorskih akademika Ljuba Pavićevića i Milorada Mijuškovića, zatim monografija o kraljevačkoj poljoprivrednoj školi, autora Milomira Jovanovića i Bogomira Mihajlovića, kao i reč priređivača i autora pogovora Branka Jokića u reprintu Radićeve knjige *Gajenje poljskih useva* (2009) i prof. dr Žarka M. Ilina u reprintu Radićeve knjige *Povrtarstvo za školu i narod* (2011), u izdanju Gradske biblioteke *Karlo Bijelicki* u Somboru. Opštu sliku o poljoprivredi Srbije u 19. i početkom 20. veka pružaju doktorska disertacija i članci u časopisima Istoriskog instituta istoričarke Gordane Garić Petrović i doktorska disertacija istoričarke Bojane Miljković Katić.

Napomena

Tekst i predavanje sa prezentacijom, deo su Projekta obeležavanja 135 godina postojanja Poljoprivredno-hemijske škole *Dr Đorđe Radić* u Kraljevu i 150 godina od odbrane doktorske disertacije Đorđa Radića. Tokom decembra 2017. godine. Kraljevačka poljoprivredna škola je, u saradnji sa Narodnim muzejom Kraljevo, postavila u holu dva panoa o dr Đorđu Radiću i organizovala predavanja sa prezentacijom višeg kustosa istoričara Mirjane Savić *Traju dela velikana do današnjih dana* u Narodnom muzeju Kraljevo 12. decembra 2017. i Biblioteci grada Beograda 15. decembra 2017., o doneke zaboravljenom velikanu srpske agronomije.

Izvorna građa:

Narodni muzej Kraljevo, Kraljevo, Istorijska zbirka - Arhivalije.
Matična služba grada Kraljeva, Izvod iz Matične knjige umrlih, 1922, br. 96;
Istorijski arhiv Kraljevo, Izvod iz Matične knjige umrlih, inv.br. 14, str. 174, red. br.5;
Biblioteka Matice srpske, Novi Sad, Kolekcija Dokumentacioni materijal-Dk, Plakat, III 21; Isto, Kolekcija Srpske knjige 19.veka, Spisak u zbirci Prof. Dr Đorđa Radića nalazećih se stvari, P19Cp I 449.1; Isto, Kolekcija Objavljenija, Seljak, PO6Cp III 57.1;

Dostupno na:

<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/3290>;

<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/566>;

<http://digital.bms.rs/ebiblioteka/publications/view/2622>;

Univerzitetska biblioteka Svetozar Marković Beograd, Težak ilustrovani list za poljsku privredu.

Dostupno na:

<http://ubsm.bg.ac.rs/latinica/dokument/1172/tezak-ilustrovani-list-za-poljsku-privredu-1911>;

<http://ubsm.bg.ac.rs/latinica/dokument/2119/tezak-ilustrovani-list-za-poljsku-privredu-1892>;

Радић Ђ. (1871). *Све о тиеници*, Београд, 1-108.

Радић Ђ. (1874). *Извешће о стању пољопривредном у округу пожаревачком*, Београд, 1-35.

Радић Ђ. (1882). *Кромпир*, Београд, 1-186.

Радић Ђ. (1883). *Јагода*, Београд, 1-96.

Радић Ђ. (1895). *Познавање и нега цвећа*, Београд, 1-753.

Радић Ђ. (1904). *О гајењу тиварског јечма*, Београд, 1-77.

Радић Ђ. (1907). *Ђубре и ђубрење*, Београд, 1-74.

Радић Ђ. (1911). *Моја педесетогодишњица књижевнога и културнога рада на унапређењу српске пољске привреде*, Београд, 1-32.

Literatura

Арсид М. (2006). Улазак окупационих трупа у Краљево новембра 1915. *Наша прошлост*, 7, 159-168.

Гарић Петровић Г. (2016). Пољопривреда Србије од 1878. до 1912. године: докторска дисертација. Универзитет у Нишу, Филозофски факултет, Ниш.

Гарић Петровић Г. (2016). Извештај Сретена Ј. Поповића из 1886. године о Ратарској школи у Краљеву. *Miscellanea - Мешовита грађа*, 37, 85-121.

Гарић-Петровић Г. (2016). Развој живинарства у Краљевини Србији. *Историјски часопис*, 65, 277-305.

Дробац М. (2005). Улога и место др Ђорђа Радића у српској привреди XIX века, *Култура полиса*, 2-3, 503-514.

Јовановић М., Михајловић Б. (1983). 100 година Пољопривредне школе, Краљево.

Lekić S., Marković T. (1995). *Poljoprivredne škole u Crnoj Gori: 1875-1995*, Ваг.

Маржик С. (2015). Карановац - Краљево у српској штампи 1868-1903, Краљево.

Миљковић Катић Б. (2014). Пољопривреда Кнежевине Србије (1834-1867), Београд.

Павићевић Ј., Мијушковић М. (2000). Ђорђе Радић, Нови Сад.

Радић Ђ. (1870). Гајење пољских усева: са 105 дрвореза, Фототипско изд. - Сомбор, 2009.

Радић Ђ. (1878). *Повртарство за школу и народ*, Фототипско изд. - Сомбор, 2011.

Перуничкић Б. (1966). *Једно столеће Краљева 1815-1915*, Краљево.

DR ĐORĐE RADIĆ (1839-1922)
The First Serb to Earn a Doctorate in Agronomy

Abstract

Dr. Đordje Radić, one of the most educated Serbs of the 19th century, laid the foundations of scientific and educational literature in the field of agriculture, founded three agricultural schools, and in many ways improved agronomy in Serbia and Montenegro. He was an outstanding expert, who was well-informed about the agricultural situation not only in Serbia, but also in the most developed European countries. In his writing, he mostly relied on the works of German agronomists, and succeeded in writing about 50 professional books and textbooks, which served both for the education of elementary and vocational school students and as manuals for farmers. The aim of the paper is to present, through the biography of Đordje Radić, the comprehensiveness of his professional, scientific and social creativity and significance. As the first Serb to earn a Doctorate in the field of Agriculture, he was a pioneer of many branches of agronomy in Serbia. The results of his research and engagement are visible today, in both science and education. Radić's biography, the contribution to the development of education, the impact on the urbanization of Kraljevo and the list of published books are presented in the paper, which is divided into four parts.

Key words: crop farming, cattle breeding, fruit growing, School of Crop Farming, Kraljevo, Serbian Agricultural Society.